

ჰანს კელზენის ძირითადი ნორმა: ტრანზიციის ტრანსცენდენტალურ-ლოგიკური პირობიდან ფიქსიამდე

თანამედროვე იურიდიული აზროვნების ჩამოყალიბებაში ჰანს კელზენის სამართლის ფილოსოფია მნიშვნელოვან როლს ასრულებს. მისი სამართლის თეორიის განმსაზღვრელი, ამოსავალი ცნება ძირითადი ნორმაა, რომელიც 1960 წლამდე ტრანსცენდენტალურ-ლოგიკურ პირობას წარმოადგენს, ხოლო შემდგომ, მოღვაწეობის ბოლო წლებში – ფიქციას. სტატია ეძღვნება აღნიშნული ცვლილების შესწავლას, კერძოდ, ძირითადი ნორმის მნიშვნელობათა ჩამოყალიბებისას კონისა და ფაიჰინგერის ფილოსოფიურ მოძღვრებათა გავლენების აღმოჩენასა და მათ კრიტიკას. ნაშრომში ასევე იქნება განხილული იმ პრობლემის გადაჭრის შესაძლებლობა, რომელსაც სამართლის წმინდა თეორიის ბუნებით-სამართლებრივ და პოზიტიურ-სამართლებრივ ტრადიციათაგან გამიჯვნისას ვაწყდებით.

საკვანძო სიტყვები: კელზენი, ძირითადი ნორმა, იურისპრუდენციული ანტინომია, ტრანსცენდენტალური მეთოდი, ფიქციონალიზმი.

1. შესავალი

ჰანს კელზენი მეოცე საუკუნის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს სამართლის თეორეტიკოსად მიჩნეული. როსკო პაუნდი 1934 წელს წერდა, რომ კელზენი ანმყო დროის ნამყვანი იურისტი იყო,¹ ხოლო ჰერბერტ ლაიონელ ადოლფუს ჰარტი მას უწოდებდა ავტორს, რომელიც ანალიტიკური იურისპრუდენციის შესახებ მსჯელობისას ყველაზე მეტად აღძრავდა ინტერესს.² იგი იყო ავსტრია-უნგრეთის უკანასკნელი იმპერატორის მრჩეველი, ავსტრიის 1920 წლის კონსტიტუციის დამფუძნებელი მამა და იკავებდა ავსტრიის საკონსტიტუციო სასამართლოს წევრის თანამდებობას, რომლის დატოვებაც პოლიტიკური მიზეზების გამო მოუწია. მაიკლ გრინი 2003 წელს გამოქვეყნებულ სტატიაში „ჰანს კელზენი და სამართლის სისტემათა ლოგიკა“ მის მიერ ჩატარებულ არაამომწურავ ძიებაზე უთითებს, რომლის თანახმადაც, ბოლო 20 წლის განმავლობაში არაინგლისურენოვანი ლიტერატურა კელზენის შესახებ დაწერილ 75 წიგნს მაინც მოიცავს, ხოლო დედამიწის ისეთ გეოგრაფიულ არეალებში, როგორებიცაა ლათინური ამერიკა და იტალია, იმდენად დიდია მისი გავლენა, რომ სამართლის ფილოსოფია მიიჩნევა, როგორც „დიალოგი კელზენთან“. რაც შეეხება ინგლისურენოვან სამყაროს, უარყოფის დეკადების შემდგომ მისი შრომებით დაინტერესებამ უმაღლეს საფეხურს მიაღწია.³

კელზენი მწყობრად და აუჩქარებლად მიუყვებოდა სამართლის წმინდა თეორიის განვითარებასა და სრულქმნას, რომელიც მან 1910-იანი წლების დასაწყისში დაიწყო. მოღვაწეობის ბოლო, 1960-იანი წლებში მან თეორიასთან მიმართებით ორი რადიკალური ცვლილება მოახდინა. პირველი, უარყო მოსაზრება, რომელსაც მთელი ცხოვრება ამტკიცებდა, რომ წინააღ-

* ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის იურიდიული ფაკულტეტის დოქტორანტი, თინათინ წერეთლის სახელობის სახელმწიფოსა და სამართლის ინსტიტუტის მეცნიერი თანამშრომელი, თსუ-ის იურიდიული ფაკულტეტის სამართლის მეთოდების მიმართულების ასისტენტი.

¹ Pound R., Law and the Science of Law in Recent Theories, The Yale Law Journal, Vol.43, №4, 1934, 532.

² Hart H.L.A., Kelsen Visited, in: Essays in Jurisprudence and Philosophy, Oxford, 1983, 308.

³ Green M.S., Hans Kelsen and the Logic of Legal Systems, Alabama Law Review, Vol.54, №2, 2003, 365.

მდეგობრივი ნორმები ვერ იქნებოდნენ თანადროულად მოქმედი.⁴ მეორე, მან შეიცვალა დამოკიდებულება დამფუძნებელ ცნებასთან, ძირითად ნორმასთან მიმართებით, რომელიც მის კანტიანურ თუ ნეოკანტიანურ ფაზაში მოიაზრებდა ტრანსცენდენტალურ კატეგორიას სამართლის ნორმატიულობისა და მისი სისტემურ-იერარქიული ერთიანობის ასახსნელად, ხოლო 1960-იანი წლებიდან, „სამართლის წმინდა თეორიის“ მეორე გამოცემის შემდგომ, იგი აღარ კმაყოფილდება ძირითადი ნორმის დეფინიციით, როგორც არა ნების გამომხატველი აქტის, არამედ აზროვნების აქტის შედეგის და მას წარმოადგენს, როგორც ფიქციას.⁵

სწორედ ამის გარკვევას შეეცდება მოცემული ნაშრომი, თუ რა იყო მიზეზი იმ ცნების ჩამოყალიბებისა და შემდგომ ცვლილებისა, რომელმაც ნახევარ საუკუნეს გაუძლო. თუმცა, სანამ აღნიშნულის განხილვაზე გადავიდოდეთ, საჭიროა გავანალიზოთ სამართლის წმინდა თეორია, როგორც პოზიტიურ და ბუნებით-სამართლებრივი თეორიებისგან განსხვავებული სისტემური საქმიანობა. იმის მიუხედავად, რომ კელზენი „ზოგადი აღქმით“ სამართლის პოზიტივისტადაა მიჩნეული, როგორც სტენლი პაულსონი, კელზენის გამორჩეული მკვლევარი აღნიშნავს 1992 წელს გამოცემულ სტატიაში „კელზენის სამართლის წმინდა თეორიის ნეო-კანტიანური განზომილება“, თეორიის ნორმატივისტული განზომილებაა ის, რაც განასხვავებს მას რედუქციული თუ ნატურალისტური მისწრაფებებისგან, რომლებიც დამახასიათებელია სამართლის პოზიტივიზმის ბანაკში მოაზრებად მეცნიერთათვის.⁶

ნაშრომის ძირითადი ნაწილი სამ მიმართულებას მოიცავს. პირველ რიგში, დაიძლევა რა იურისპრუდენციული ანტინომია, დადგინდება სამართლის წმინდა თეორიის გაბატონებულ კლასიკურ თეორიათაგან გამიჯვნის მახასიათებლები. მეორე ნაწილში საუბარი იქნება კელზენის ნეოკანტიანურ, კერძოდ, ჰერმან კონენსიულ გავლენაზე, რაც განაპირობებს სამართლის მეცნიერების არსებობისთვის საჭირო წარმოდგენათა, კატეგორიათა დადგენას, რომელშიც ძირითადი ნორმა, როგორც გონებაში მოაზრებადი სამართალწარმოების პირობაც მოექცევა. ხოლო მესამე ნაწილის განხილვის მთავარი თემა კელზენის „შეცვლილი გუნებაა“, რა დროსაც ძირითადი ნორმა ჰანს ფაიჰინგერისეული ფიქციის შინაარსით აღიჭურვება.

2. ანტინომია იურისპრუდენციაში: გადახვევა ტრადიციული თეორიებიდან

სამართლის წმინდა თეორიის მეორე გამოცემის პირველ გვერდზე კელზენი ცდილობს, მკაფიოდ განსაზღვროს მის მიერ შემუშავებული თეორიის მეთოდოლოგიური საფუძველი, დააფუძნოს იგი სამართლის ზოგად თეორიად და არა კონკრეტულ ეროვნულ თუ საერთაშორისო სამართლის ნორმათა ინტერპრეტაციად, მთავარ მიზნად წარმოადგინოს სამართლის მეცნიერების უცხო ნაწილებისაგან გათავისუფლება და უარყოს, გააკრიტიკოს ის ისტორიული გამოცდილება, რომელმაც მასში „უცხო“ ელემენტების შეკავშირება გამოიწვია:

„თვალის გადავლება ტრადიციულ სამართლის მეცნიერებაზე, როგორც იგი განვითარდა მეცხრამეტე და მეოცე საუკუნეებში, ნათლად აჩვენებს, თუ რამდენად დაშორებულია იგი

⁴ იხ. *Kelsen H., General Theory of Norms, Hartney M. (trans.), Oxford, 1991, 213-214.*

⁵ იხ. *Duxbury N., Kelsen's Endgame, The Cambridge Law Journal, Vol.67, №1, 2008, 51-61.*

⁶ *Paulson S.L., The Neo-Kantian Dimension of Kelsen's Pure Theory of Law, Oxford Journal of Legal Studies, Vol.12, №3, 1992, 312.* კელზენი ტრადიციული სამართლებრივი თეორიებისგან დისტანცირებით ძლევს „იურისპრუდენციულ ანტინომიას“, რომელიც პაულსონის ინტერპრეტაციაა და არა თავად კელზენის მიერ ექსპლიციტურად გამოთქმული, თუმცა განხილვის შემდგომ ეტაპზე დავინახავთ, რომ ეს ინტერპრეტაცია დამაჯერებელია.

სინმინდის პოსტულატისგან; სამართლის მეცნიერება მარტივად იქნა შერეული ფსიქოლოგიის, სოციოლოგიის, ეთიკისა და პოლიტური თეორიის შემადგენლებთან. ეს აღრევა გასაგებია, რადგან შესაბამისი დისციპლინები ეხებიან იმ საკითხებს, რომლებიც მჭიდროდაა დაკავშირებული სამართალთან. სამართლის წმინდა თეორია ახორციელებს სამართლის შემეცნების შესაბამის დისციპლინათაგან გამიჯვნას არა იმიტომ, რომ იგი უგულებელყოფს ან უარყოფს მათ შორის კავშირს, არამედ იმიტომ, რომ სურს აირიდოს მეთოდოლოგიურად განსხვავებულ დისციპლინათა არაკრიტიკული ერთიანობა (მეთოდოლოგიური სინკრეტიზმი), რომელიც ბუნდოვანს ხდის სამართლის მეცნიერების არსს და აუქმებს მისი საგნის ბუნების მიერ დაწესებულ შეზღუდვებს.⁷

კელზენი ფიქრობდა, რომ თეორიის „სინმინდე“ ორი მხრივ უნდა ყოფილიყო დაცული. პირველი, იგი უნდა ყოფილიყო გამიჯნული სოციოლოგიური თვალსაზრისისგან, რომელიც კაუზალობის პრინციპით ოპერირებად მეცნიერებებში დამკვიდრებულ მეთოდებს იყენებდა სამართლის შესაფასებლად და წარმოადგენდა მას, როგორც ბუნების ნაწილს. მეორე, იგი უნდა გამიჯნულიყო ბუნებით-სამართლებრივი თეორიისგან, რომელიც სამართლის თეორიას პოზიტიური სამართლის ნორმების სივრცისაგან წყვეტდა და ეთიკურ-პოლიტიკურ განზომილებაში აქცევდა.⁸

ბუნებით-სამართლებრივი დოქტრინის (მისი ობიექტურობის) საწინააღმდეგოდ კელზენი აკრიტიკებს პლატონს და აცხადებს, რომ მისი ცნება სამართლიანობისა ირაციონალურია. კითხვაზე პასუხი, თუ რა არის სამართლიანობა, უნდა მოიაზრებდეს „სიკეთეს“, რომელიც ინტუიციურად მოგვეცემა და შინაგან ცოდნად ყალიბდება, რაც მხოლოდ რჩეულთა ზვედრია და, ამდენად, გამოუთქმელ (რაციონალურ ცნებებში ვერასახვად) საიდუმლოს წარმოადგენს. მაშასადამე, იგი მისტიციზმის გამოხატულებაა.⁹ სამართალში აბსოლუტური ღირებულება, რომელიც აღინიშნება სიტყვით „უნდა“, მხოლოდ იმას მოიაზრებს, რომ „შენ უნდა გააკეთო ის, რაც უნდა გააკეთო“ და არა იმას, რომ „უნდა ჩაიდინო სიკეთე და ბოროტება აიცილო“. სამართლიანობა, როგორც აბსოლუტური ღირებულება, ისევე შორს დგას პოზიტიური სამართლისგან, როგორც პლატონის იდეათა სამყარო ბუნებითი რეალობისგან ან ტრანსცენდენტური ნივთი თავისთავადი ფაქტობრივი გამოვლინებისაგან. სამართალსა და სამართლიანობას შორის არსებული მეტაფიზიკური დუალიზმი მსგავსია ნახსენები ონტოლოგიური დუალიზმებისა. ისევე როგორც შეუძლებელია პლატონური იდეისა თუ თავისთავადი ნივთის გამოცდილებაზე დამყარებული რაციონალური გააზრება, ასევე იმის თქმა, თუ რა არის სამართლიანობა.¹⁰ ამასთან, სამართლის წმინდა თეორია ანტი-იდეოლოგიურ მდებარეობას იკავებს, რამდენადაც მას საქმე აქვს შემეცნებასთან, ხოლო იდეოლოგიის საფუძველი ნებაა.¹¹

⁷ Kelsen H., *Pure Theory of Law*, Knight M., (trans.), Berkley and Los Angeles, 1967, 1.

⁸ Paulson S.L., *The Neo-Kantian Dimension of Kelsen's Pure Theory of Law*, *Oxford Journal of Legal Studies*, Vol.12, №3, 1992, 313. იხ. ციტირება: Kelsen, *Hauptprobleme*, p v.

⁹ Kelsen H., *Platonic Justice*, *International Journal of Ethics*, Vol.48, №3, 1938, 396-400.

¹⁰ Kelsen H., *Introduction to the Problems of Legal Theory*, Paulson B.L. & S.L., (trans.), Oxford, 1992, 16-17. კელზენი ბუნებითი სამართლის თეორიის „აღზევებას“ პოლიციური სახელმწიფოსა და აბსოლუტური მონარქიების პერიოდს უკავშირებს, ხოლო პოზიტიური სამართლისას მე-19 საუკუნეს, როდესაც ლიბერალურ-ბურჟუაზიულმა დღის წესრიგმა მოიცვა ევროპა, რასაც თან ახლდა საბუნებისმეტყველო მეცნიერებათა წარმატებანი და რელიგიური იდეოლოგიებისა და ფილოსოფიის მეტაფიზიკური გააზრების კრახი. იხ. იქვე, 21.

¹¹ იქვე, 19.

კელზენი ასევე აკრიტიკებს სამართლის დაყვანას ფაქტამდე და აღნიშნავს, რომ „ნორმა, როგორც კონკრეტული მნიშვნელობა სხვათა ქცევისაკენ მიმართული აქტისა, ყურადღებით უნდა განირჩეს იმ ნების გამომხატველი აქტისგან, რომლის მნიშვნელობაც არის ნორმა: ნორმა არის *ჯერარსი*, ხოლო ნების გამომხატველი აქტი – *არსი*.“¹²

იურისპრუდენციული ანტინომიის წარმოშობა უკავშირდება იმ ფაქტს, რომ არსებობს ორი სამართლებრივი ტრადიცია (შესაბამისად, „მორალის თეზისი“ და „გამიჯვნის თეზისი“ – ამ უკანასკნელის სახელი ნაწარმოებია და გვახსენებს კიდევ ჰარტის ცნობილ ესეს „პოზიტივიზმი და სამართლისა და მორალის გამიჯვნა“¹³), რომელიც გამორიცხავს მესამეს და ამასთან, ორივე ტრადიცია ცალ-ცალკე ვერ უძლებს კრიტიკას.¹⁴ იგი „გამოძახილია“ კანტის მათემატიკური ანტინომიების, რომელზეც გერმანელი ფილოსოფოსი „წმინდა გონების კრიტიკაში“ საუბრობს; კანტი წარმოადგენს ურთიერთსაინანაღმდეგო არგუმენტებს, თეზისისა და ანტი-თეზისის სახით, მაგალითად, სამყაროს ტემპორალურ დასაწყისსა და სივრცულ ჩაკეტილობას უპირისპირდება დროითი და სივრცითი უსასრულობის ანტითეზისი, ხოლო მათი სინთეზი, ტოტალობის ცნების მოცემა/გააზრება შეუძლებელია. თეზისების გამაერთიანებელ აზროვნებას კანტი უწოდებს დოგმატიზმს, ხოლო ანტითეზისებისას – ემპირიზმს, წინააღმდეგობის მოხსნის ერთადერთ საშუალებად კი ორივეს ყალბად გამოცხადებაში ხედავს. დოგმატიური რაციონალიზმისა და სკეპტიკური ემპირიციზმის გადალახვა ტრანსცენდენტალური იდეალიზმის სახითაა შესაძლებელი, რომელიც ამბობს, რომ გამოცდილების საგნები არ არიან თავისთავადნი. მაგალითად, ორივე დებულება, რომ სამყარო სიდიდის მიხედვით უსასრულოა და სამყარო სიდიდის მიხედვით სასრულია სამყაროს წარმოდგენს, როგორც თავისთავად ნივთს, რაც უნდა მოიხსნას, რადგან სამყარო შესაძლებელია წარმოდგენილ იქნეს მხოლოდ გონებასთან კავშირში. ემპირიულად აბსოლუტურად განუპირობებელის დაშვება შეცდომაა. სამყარო არ არის თავისთავად არსებული მთელი; იგი მოვლენაა და მოვლენები ჩვენი წარმოდგენების გარეშე არ არსებობენ.¹⁵

მართალია, ტრადიციული თეორიები პირველად განსხვავებად იღებენ სამართალსა და მორალს შორის დამოკიდებულებას და ამ საკითხს აქცევენ თეზისებად, თუმცა კელზენმა გააცნობიერა, რომ არსებობს კიდევ ერთი დამოკიდებულება, რომელიც წარმოადგენს მიმართებას სამართალსა და ფაქტს შორის, შესაბამისად, არსებობს არა ორი, არამედ ოთხი თეზისი. პოზიტიური სამართალი ფაქტისა და სამართლის განუყოფლობაზე აკეთებს აქცენტს, რაც რედუქციული თეზისია, ხოლო ბუნებითი სამართალი ფაქტისა და სამართლის გამიჯვნას უსვამს ხაზს, და შესაბამისად, ანტითეზისსაც იგი წარმოადგენს.¹⁶

მივიღეთ რა ოთხი თეზისი, მათი „დანყვილება“ ამგვარადაა შესაძლებელი. მორალის თეზისი (მორალისა და სამართლის განუყოფლობა) და ნორმატიულობის თეზისი (სამართლისა და ფაქტის გამიჯვნა) შემადგენელია ბუნებითი სამართლის, ხოლო გამიჯვნის თეზისი (მო-

¹² Kelsen H., *Pure Theory of Law*, Knight M., (trans.), Berkley and Los Angeles, 1967, 5.

¹³ Hart H.L.A., *Positivism and the Separation of Law and Morals*, Harvard Law Review, Vol.71, №4, 1958, 593-629.

¹⁴ Paulson S.L., *The Neo-Kantian Dimension of Kelsen's Pure Theory of Law*, Oxford Journal of Legal Studies, Vol.12, №3, 1992, 313-314, 318-319.

¹⁵ კანტი ი., წმინდა გონების კრიტიკა, პაპუაშვილი შ., (მთარგმნელი), თევზაძე გ., (რედ.), თბ., 1979, A426-438/B454-466, A462-567/B490-595.

¹⁶ Paulson S.L., *The Neo-Kantian Dimension of Kelsen's Pure Theory of Law*, Oxford Journal of Legal Studies, Vol.12, №3, 1992, 319.

რალისა და სამართლის განცალკავება) და რედუქციული თეზისი (სამართლისა და ფაქტის განუყოფლობა) ემპირიულ-პოზიტიური სამართლისა. წინააღმდეგობის დაძლევა შესაძლებელია, თუ თითოეული ტრადიციიდან არანინააღმდეგობრივი თეზისები ამოიწვევა. კელზენი მაინც უნდა ჩაითვალოს სამართლის პოზიტივისტად, რადგან იცავს მთავარ იდეას სამართლისა და მორალის გამიჯვნის შესახებ, თუმცა მას „უამხანაგებს“ არა რედუქციულ მიდგომას სამართლის დაყვანისა ფაქტამდე, არამედ ნორმატიულ თეზისს.

რახან სოციალური მეცნიერება განსხვავდება საბუნებისმეტყველო მეცნიერებისგან, მას უნდა გააჩნდეს სხვა პრინციპი, ვიდრე კაუზალობაა. საბუნებისმეტყველო მეცნიერებები მოვლენას აღწერენ მიზეზისა და შედეგის კავშირის თვალსაზრისით, მაგალითად, ლითონი გაცხელებისას ფართოვდება, სადაც გაცხელება არის მიზეზი, ხოლო გაფართოება – შედეგი. საზოგადოება, როგორც მეცნიერების ობიექტი, წარმოადგენს ადამიანური ქცევის ნორმატიულ წესრიგს და იგი აგებულ უნდა იყოს რაღაც პრინციპზე (კელზენის აზრით, ამ პრინციპს მეცნიერებაში ჯერ საკუთარი სახელი არ გააჩნია), რასაც კელზენი „ნორმატიული მინერილობის“ (*Normative Imputation*) პრინციპს უწოდებს, რომელიც, ისევე როგორც კაუზალობით ხდება დაკავშირება მიზეზისა შედეგთან, ასევე იძლევა შესაძლებლობას, ორი ელემენტის დაკავშირებისა, რაც გამოითქმის ასე: „თუ X, მაშინ იძულებითი აქტი Y უნდა განხორციელდეს“ (იგი იზიარებს „კაუზალობის“, როგორც კანტიანური კატეგორიის თვისებას). სამართლის ნორმა ხდება სამართალდებულება, რომელიც გამოხატავს პოზიტიურ კანონთა სანყის, ძირითად ფორმას. კანონმდებელი ორ მატერიალურ ფაქტს, მაგალითად, დანაშაულსა და სასჯელს შორის აყალიბებს კავშირს, „მიანერს“, ან თუ გნებავთ, „მიაკუთვნებს“ მათ ერთმანეთს. იგი განსხვავდება კაუზალური მიმართებისგან თუნდაც იმიტომ, რომ ამ ნორმატიული კავშირით შემდგარი ერთობა და მისი მოთხოვნა, შესაძლებელია, არც შესრულდეს. უნდა აღინიშნოს, რომ პირს „დაეკისრება“, „მიენერება“ სამართლებრივი პასუხისმგებლობა მხოლოდ მაშინ, თუ „მინერილობის“ პრინციპს „პასუხისმგებლობის“ ცნებას შევუთავსებთ, რადგან, მაგალითად, პირი, რომელიც ფსიქიკური დაავადების გამო ვერ აცნობიერებს თავისი ქმედების ფაქტობრივ ხასიათს, ვერ იქნება დასჯილი, ანუ მის მიმართ სამართლებრივი პირობა ვერ მიეძღება სამართლებრივ შედეგს.¹⁷

განვიხილოთ კონკრეტული მაგალითი: თუ პირი არ დაფარავს სესხს, სამოქალაქო აღსრულების ღონისძიება უნდა განხორციელდეს. სახეზეა სამართლებრივი პირობა (სესხის არ გადახდა, რაც მატერიალური ფაქტია) და სამართლებრივი შედეგი (სამოქალაქო აღსრულების ღონისძიების განხორციელება); დელიქტი და აღსრულება. კაუზალური მიმართებისგან განსხვავებით, რომელიც ამბობს, „როდესაც არის A, მაშინ არის (იქნება) B“, სამართლებრივი წესი (რომელიც სამართლის ნორმას აღწერს) ამბობს, „როდესაც არის A, მაშინ უნდა იყოს B“.

მაშასადამე, იმისთვის, რათა მისი თეორია განესხვავებინა ემპირიულ-პოზიტივისტური ფილოსოფიური სკოლის იდეებისგან, კელზენი სამართლის ნორმას განიხილავს, როგორც ნების გამომხატველი აქტების ინტერპრეტაციის სქემას. გარეგანი ფაქტი, რომლის ობიექტური მნიშვნელობაც შეიძლება იყოს სამართლებრივი ან არასამართლებრივი აქტი, წარმოადგენს რა კაუზალობით განსაზღვრულ ბუნებრივ მოვლენას, ხდება დროსა და სივრცეში, აღქმადია გრძნობის ორგანოთა მეშვეობით, თუმცა იგი, როგორც ბუნების ნაწილი, არ წარმოადგენს სამართლებრივი შემეცნების ობიექტს: „ის, რაც აღნიშნულ მოვლენას აქცევს სამართლებრივ ან

¹⁷ Kelsen H., *Pure Theory of Law*, Knight M., (trans.), Berkley and Los Angeles, 1967, 75-81.

არასამართლებრივ აქტად, არის არა ბუნებაში გაბატონებულ კაუზალობის კანონთა მიერ განსაზღვრული ფიზიკური არსებობა, არამედ მისი ინტერპრეტაციიდან გამომდინარე ობიექტური მნიშვნელობა.¹⁸ ხოლო ბუნებით-სამართლებრივი ფილოსოფიისგან განსხვავებით, სამართლის ნორმა წარმოადგენს სოციალურ ტექნიკას, რომელიც პასუხისმგებლობის პრინციპზე დაყრდნობით სამართალდებულებაში ერთმანეთთან აკავშირებს სამართლებრივ პირობასა და სამართლებრივ შედეგს, ხოლო ამ უკანასკნელად განსაზღვრავს სანქციას, რომლის არიდებაც მოქალაქეებს სურთ. სამართლებრივი ჯერარსი წარმოადგენს ფარდობით (და განსხვავებით მორალისგან, არა იმპერატიულ) აპრიორულ კატეგორიას ემპირიულ სამართლებრივ მონაცემთა გააზრებისათვის.

3. კონი, კელზენი და ტრანსცენდენტალური მეთოდი

სამართლის სისტემა შედგება ნორმებისგან და ზემდგომი ნორმები განსაზღვრავენ ქვემდგომ ნორმათა შექმნის შესაძლებლობას, იძლევიან რა უფლებამოსილებას, სახელმწიფო ორგანოებმა (მასში ასევე მოიაზრება კონკრეტული ადამიანები) დაადგინონ ქვევის მარეგულირებელი წესები. რატომ არ იქცევა მძარცველის ბრძანების, ანუ მისი ნების გამომხატველი აქტის, რომ გადავცეთ მას ფული, სუბიექტური მნიშვნელობა ნორმად, განსხვავებით საგადასახადო ორგანოს ოფიციალური წარმომადგენლის იმავე სახის ბრძანებისაგან, რომელიც ობიექტური მნიშვნელობით განიმარტება? პასუხი მარტივია, რადგან მეორე შემთხვევაში უფლებამოსილება მინიჭებულია მოქმედი ნორმის მიერ. მაშასადამე, სამართლის სისტემა იერარქიულია. ძიებას უფლებამოსილებათა მინიჭების ჯაჭვისა მივყავართ ისტორიულად პირველ კონსტიტუციამდე, რომელიც დგას სათავეში და ისევე როგორც ღმერთს არ ჰყავს „ზემდგომი“ არსება, ასე მას არ მოეძებნება „ზემდგომი“ დამფუძნებელი დოკუმენტი. ჩნდება კითხვა, რატომ ან როგორ უნდა მივიღოთ კონსტიტუციის ობიექტური მნიშვნელობა, როგორც სამართლებრივად მოქმედი დოკუმენტისა? აპელირება „ზეკონსტიტუციაზე“ შეუძლებელია, რადგან იგი, უბრალოდ, არ არსებობს, მაგრამ ჩვენ შეგვიძლია, მოვიაზროთ რაიმე ჯერარსული დებულება, რომელიც მიუთითებს ისტორიულად პირველი კონსტიტუციის მორჩილებაზე. თუმცა, ხომ არ იქნება ეს დაუსრულებელი ჯაჭვი? როგორც უილიამ ბაკლენდი, კემბრიჯის უნივერსიტეტის პროფესორი შენიშნავდა, ზემდგომი ნორმის მოაზრება ხომ არ საჭიროებს სხვა ზემდგომი ნორმის მოაზრებას და ასე დაუსრულებელი? სწორედ ისე, როგორც იყო მიჩნეული, რომ დედამიწა ეყრდნობოდა სპილოებსა და კუებს.¹⁹

კელზენი თეორიის საფუძვლისათვის შეიმუშავებს ძირითადი ნორმის ცნებას, რომელიც მეოთხედი საუკუნის განმავლობაში, ანუ დროის იმ შუალედში, რაც „სამართლის წმინდა თეორიის“ პირველ და მეორე გამოცემებს ერთმანეთს აშორებს, პრინციპში, უცვლელი შინაარსით ნარჩუნდება. 1934 წლის გამოცემაში იგი წერს, რომ ძირითადი ნორმა უბრალოდ გამოხატულებაა აუცილებელი ვარაუდისა სამართლებრივ ინფორმაციათა პოზიტივისტური გაგებისათვის და იგი მოქმედა, არა როგორც სამართლის ნორმა, არამედ როგორც გონებაში მოაზრებადი პირობა სამართალწარმოებისა.²⁰ 1960 წლის გამოცემაში კი წერს, რომ რადგან ისტორიულად პირველი კონსტიტუციის შემქმნელებზე, ანუ უმაღლეს სამართლებრივ ხელისუფალზე მალ-

¹⁸ იქვე, 3-4.

¹⁹ Buckland W.W., *Some Reflections on Jurisprudence*, Cambridge, 1945, 21.

²⁰ Kelsen H., *Introduction to the Problems of Legal Theory*, Paulson B.L. & S.L. (trans.), Oxford, 1992, 58.

ლა მდგომი ხელისუფალი, და მაშასადამე, მისი ნების გამომხატველი აქტი, არ არსებობს, ძირითადი ნორმა ვერ იქნება დადგენილი, არამედ შეიძლება იყოს მხოლოდ გონებაში მოაზრებული ნორმა, ანუ აზროვნების და არა ნების აქტის მნიშვნელობა. იგი წინაპირობაა, რათა ეფექტური იძულებითი წესრიგი განიმარტოს, როგორც ობიექტურად მოქმედი სამართლებრივ ნორმათა სისტემა.²¹ ძირითადი ნორმის მოქმედების საკითხი არ შეიძლება დაისვას, რადგან იგი სისტემის მოქმედების პირობაა. კელზენს აღნიშნულის საილუსტრაციოდ ასეთი მაგალითი მოჰყავს:

„მამა უბრძანებს შვილს, წავიდეს სკოლაში. შვილი პასუხობს: რატომ? პასუხი შეიძლება იყოს: რადგან მამამ ასე ბრძანა და შვილი უნდა დაემორჩილოს მამას. თუ შვილი განაგრძობს შეკითხვას: რატომ უნდა დავემორჩილო მამას, პასუხი შეიძლება იყოს: რადგან ღმერთმა ბრძანა „დაემორჩილე შენს მშობლებს,“ და ადამიანი უნდა დაემორჩილოს ღმერთის ბრძანებებს. თუ შვილი იკითხავს, რატომ უნდა დაემორჩილოს ადამიანი ღმერთის ბრძანებებს, ანუ თუ შვილი ნორმის მოქმედებაში შეიტანს ეჭვს, ამაზე პასუხი ისაა, რომ ამგვარი შეკითხვა არ შეიძლება დაისვას, რომ ნორმაში დაეჭვება შეუძლებელია – ნორმის მოქმედების მიზეზი არ უნდა ვეძებოთ: ნორმა უნდა მოვიზროთ.“²²

კელზენი ეპისტემოლოგიურ საფუძველს მის მიერ შემუშავებული სამართლის თეორიისთვის აფუძნებს ნეოკანტიანელი ჰერმან კონის მიერ გამოყენებულ ტრანსცენდენტალურ მეთოდზე, რომელიც ცოდნის შეცნობისათვის აუცილებელი არაემპირიული პირობების აღმოჩენაზე ორიენტირდება. მართალია, ტერმინი „ტრანსცენდენტალური მეთოდი“ (*Transzendentale Methode*) კანტს არ გამოუყენებია, თუმცა იგი იყენებს ტერმინს „ტრანსცენდენტალური დედუქცია“, რომელიც ობიექტური ემპირიული ცოდნის უნივერსალური პირობების აღმოჩენის მეთოდია.²³

„წმინდა გონების კრიტიკაში“ კანტი საუბრობს წარმოდგენაზე, რომლის საშუალებითაც შეიძლება საგნის შემეცნება. დამოკიდებულება საგანსა და წარმოდგენას შორის ორგვარი შეიძლება იყოს: როდესაც საგანი ხდის წარმოდგენას შესაძლებელს ან პირიქით, როდესაც წარმოდგენა – საგანს. პირველი მიმართება ემპირიულია, ხოლო მეორე ორ სახედ იყოფა, პირველია მჭვრეტელობა, რომლის საშუალებითაც მოგვეცემა საგანი მოვლენის სახით და ცნება, რომლის საშუალებითაც შესაძლებელია გააზრებულ იქნეს საგანი. ის, რაც შესაძლებელს ხდის საგანთა განჭვრეტას, მგრძნობელობის ფორმალური პირობის სახით ჩვენში არსებობს,²⁴ ხოლო „ყოველგვარ ცდისეულ ცოდნას საფუძველად უდევს ცნებები საგანთა შესახებ საზოგადოდ, როგორც *a priori* პირობები.“²⁵

კანტი ყურადღებას ამახვილებს „მრავალფეროვანის გაგებაზე“, რომელიც, მართალია, მჭვრეტელობაში შეიძლება იქნეს მოცემული, რომელიც გრძნობადია, მაგრამ მრავალფეროვანის კავშირი ჩვენი გრძნობების საშუალებით ვერ შემოდის. რადგან ადამიანი, რომელიც ამბობს, „მე ვაზროვნებ“ შემძლეა წარმოდგენათა მრავალფეროვნების ერთ ცნობიერებაში გაერთიანების, შეიძლება ითქვას, რომ „ეს თვითაზროვნება“ არ არის მიღებული გამოცდილები-

²¹ Kelsen H., *Pure Theory of Law*, Knight M., (trans.), Berkley and Los Angeles, 1967, 204.

²² იქვე, 196-197.

²³ Heidemann C., Hans Kelsen and the Transcendental Method, *The Northern Ireland Legal Quarterly*, Vol.55, №4, 2004, 358. ასევე იხ. კანტი ი., წმინდა გონების კრიტიკა, შ. პაპუაშვილი (მთარგმნელი), თბ., 1979, §13-27.

²⁴ კანტი ი., წმინდა გონების კრიტიკა, პაპუაშვილი შ., (მთარგმნელი), თევზაძე გ., (რედ.), თბ., 1979, B125/A93.

²⁵ იქვე, B126.

დან, არამედ ამ გამოცდილების პირობაა. მას კანტი „თვითცნობიერების ტრანსცენდენტალურ ერთიანობას“ უწოდებს, ან იმისათვის, რომ განასხვავოს ემპირიულსგან – „წმინდა აპერცეფციას“.²⁶ იგი კატეგორიებს უწოდებს იმ ცნებებს, რომლებიც „a priori“ კანონებს მიაწერენ მოვლენებს, მაშასადამე, ბუნებას, როგორც ყველა მოვლენის ერთობლიობას.²⁷

კელზენი ძირითად ნორმაზე, როგორც „ტრანსცენდენტალურ-ლოგიკურ“ ცნებაზე საუბრისას ახსენებს კანტს, რომელიც სვამს შეკითხვას, თუ როგორ არის შესაძლებელი მეტაფიზიკური ჰიპოთეზების გარეშე საბუნებისმეტყველო მეცნიერებათა მიერ მოცემული ბუნების კანონებით განიმარტოს ფაქტები, რომლებიც გრძნობის ორგანოთა მეშვეობით გვეძლევა? სამართლის წმინდა თეორია ასეთსავე შეკითხვას სვამს: თუ როგორ არის შესაძლებელი მეტა-სამართლებრივი „ზემდგომის“ გარეშე, როგორიცაა ღმერთი ან ბუნება, განიმარტოს განსაზღვრულ ფაქტთა სუბიექტური მნიშვნელობა, როგორც ობიექტურად მოქმედი (სამართალდებულებებზე აღწერადი) სამართლის ნორმებისა? ამაზე სამართლის წმინდა თეორიის ეპისტემოლოგიური პასუხი ძირითადი ნორმაა, რომელიც სუბიექტურ მნიშვნელობას ადამიანთა, ამ შემთხვევაში კონსტიტუციის დამფუძნებელთა ნების გამომხატველი აქტისა მათ ობიექტურ, ანუ სამართლებრივ მნიშვნელობად განმარტავს.²⁸ სამართლის მეცნიერება, ანუ სამართლის შემეცნება, ისე როგორც ყოველი შემეცნება, თავად ქმნის მის ობიექტს, რამდენადაც წვდება ობიექტს, როგორც მნიშვნელობად მთელს. როგორც გრძნობადი აღქმების ქაოსი იქცევა მოწესრიგებულ ერთიან სისტემად, ანუ „ბუნებად“ საბუნებისმეტყველო მეცნიერების მიერ მისი გააზრების შედეგად, ისე ზოგად და ინდივიდუალურ სამართლის ნორმათა ერთობლიობა სამართლის მეცნიერების მიერ „იქცევა“ სამართლებრივ წესრიგად.²⁹

თუმცა, როგორც ზემოთ ვახსენეთ, კელზენი არა კანტის „ტრანსცენდენტალურ დედუქციას“, არამედ ნეოკანტიანელი კოენის „ტრანსცენდენტალურ მეთოდს“ იყენებს.³⁰ კოენი იწყებს მეცნიერებით, რომელშიც მიეცემა მას საგანი და არა თვითცნობიერების ტრანსცენდენტალური ერთიანობით, რომ „მე ვაზროვნებ“ ყველა ჩვენს აზრს თან უნდა ახლდეს და სვამს შეკითხვას, თუ რომელი წინაპირობანია პასუხისმგებელი სამეცნიერო ფაქტის უეჭველობისთვის.³¹

წიგნის, „სახელმწიფო სამართლის მოძღვრების ძირითადი პრობლემები“, მეორე გამოცემაში, რომელიც 1923 წელს გამოქვეყნდა, კელზენი მიუთითებს, რომ ნეოკანტიანურმა თეორიამ მისი ყურადღება 1912 წელს მიიპყრო, როდესაც აღმოაჩინა მსგავსებები მისსა და კოენის შრომებს შორის.³² კელზენი აღიარებს რა „სამართლის მეცნიერების ფაქტს“, განსაზღ-

²⁶ იქვე, B130-B135.

²⁷ იქვე, B164.

²⁸ *Kelsen H., Pure Theory of Law, Knight M., (trans.), Berkley and Los Angeles, 1967, 202.* სამართალდებულება (*Rechts-Satz*) განსხვავდება სამართლის ნორმისაგან (*Rechts-Norm*). პირველი სამართლის მეცნიერების შემადგენელია, მტკიცებაა შემეცნების ობიექტის შესახებ, ანუ სამართალმწიფო, ჭეშმარიტია ან მცდარია, ხოლო სამართლის ნორმა მოქმედია ან არა მოქმედი. პირველში გამოყენებული „უნდა“ არის დესკრიფციული, ხოლო მეორეში – პრესკრიფციული. იხ. იქვე, 71-72.

²⁹ იქვე, 72.

³⁰ აღსანიშნავია, რომ კანტიც აცნობიერებდა სხვაობას ამ ორ მეთოდს შორის. იგი „პროლეგომენებში“ ერთმანეთისაგან განასხვავებს სინთეზურ (პროგრესულ) და ანალიზურ (რეგრესულ) მეთოდებს იხ. *Kant I., Prolegomena to any Future Metaphysics with Selections from the Critique of Pure Reason, Hatfield G., (trans.), Cambridge, 2004, 4:275.*

³¹ *Heidemann C., Hans Kelsen and the Transcendental Method, The Northern Ireland Legal Quarterly, Vol.55, №4, 2004, 359.* იხ. ციტირება: *Cohen H., Das Prinzip der Infinitesimal-Methode und seine Geschichte* (ed. By W. Flach, Frankfurt/M. 19680, 47-8.

³² იქვე, 361. იხ. ციტირება: *Kelsen H., Hauptprobleme der Staatsrechtslehre, 2nd ed., Tübingen 1923, YVII.*

ვრავს სამართლის წმინდა მეცნიერებას, როგორც თეორიას, რომელმაც უნდა აღმოაჩინოს პირობები, რომლებიც ამ „ფაქტს“ შესაძლებელს ხდის. იგი აღნიშნავს, რომ, მართალია, შეუძლებელია სამართლის არსებობის იმავე სახით დადასტურება, როგორც ბუნებრივი ფაქტებისა და ბუნების კანონების, თუმცა სამართლის ნორმატიული თეორიის შესაძლებლობა თუ აუცილებლობა თავად სამართლის მეცნიერების მიერ დასტურდება, რომელიც დოგმატური იურისპრუდენციის სახელითაა ცნობილი. თუ არსებობს რელიგია, უნდა არსებობდეს დოგმატური თეოლოგია, რომელიც ვერ ჩანაცვლდება რელიგიის სოციოლოგიით, ისევე როგორც, თუ არსებობს სამართალი, აუცილებლად იარსებებს ნორმატიული თეორია.³³

კონსტიტუციის მათემატიკური ბუნებისმეცნიერების თეორიები გამოცდილების პარადიგმაა, ხოლო მათში ჩამოყალიბებული ფუნდამენტური ცნებები და კანონები წარმოადგენენ წესებს *a priori*, რომლებიც გამოცდილების შესაძლებლობას იძლევიან. ფილოსოფია სანყის ნიშნულად სწორედ ამ ცოდნას, ანუ მათამეტიკური ბუნებისმეცნიერების ფაქტს იღებს. მართალია, თეორიები, ანუ ფაქტები დროთა განმავლობაში შეიძლება შეიცვალოს, თუმცა ფილოსოფოსმა იმ დროისათვის „საუკეთესო“ თეორია უნდა აიღოს და მიუსადაგოს მას ტრანსციენდენტალური ანუ აპრიორული წმინდა ლოგიკური, შემეცნების მეთოდი. მაგალითად, მათემატიკის საგნის აგებაში კონი უსასრულო მცირეთა მეთოდს იყენებს, რომელიც წინ უსწრებს ყოველგვარ შეგრძნებასა და მოცემულობას და საშუალებას იძლევა არსის განსაზღვრებისა; მათამეტიკური რეალობა უსასრულო მცირეს წარმოადგენს და ყოველი ცდის, ანუ არსის აუცილებელი წინამძღვარია.³⁴

კელზენისთვის სამართლის მეცნიერება ფაქტია, რომელიც რამდენიმე თეზისს მოიცავს: 1. წმინდა მეცნიერება ინსტიტუციონალიზებული სამართლის მეცნიერების თეორიაა 2. „არსისა“ და „ჯერარსის“ გამიჯვნა აუცილებელია. ემპირიული წინადადებიდან ნორმატიული წინადადების მიღება შეუძლებელია 3. ნორმა ჯერარსულია 4. ნორმის მოქმედება ნიშნავს მის ობიექტურობას 5. სამართლებრივი შემეცნების ობიექტი მხოლოდ პოზიტიური ნორმებია 6. არ არსებობს აუცილებელი კავშირი ნორმის მოქმედებასა და მის შინაარსს შორის 7. სამართლის სისტემა აყალიბებს ნორმათა იერარქიულ სტრუქტურას. ქვემდგომ ნორმათა მოქმედებას ზემდგომი ნორმები განსაზღვრავენ 8. ნორმათა იერარქიის სათავეში დგას გონებაში მოაზრებული ძირითადი ნორმა, რომელიც მთლიანობაში ეფექტური იძულებითი წესრიგის უმაღლეს პოზიტიურ ნორმათა მოქმედების საფუძველია.³⁵

კონსტიტუციის სტილი ტრანსციენდენტალური მეთოდისა ამგვარი სახით გადმოიცემა: (1) წინადადებები, რომლებიც მეცნიერებაში დამკვიდრებულ (საუკეთესო) მეთოდთა გამოყენების შედეგად მიღებულია, როგორც ჭეშმარიტი, ნამდვილად ჭეშმარიტია (2) ამ წინადადებების ჭეშმარიტობა მოიცავს *a-*ს (3) მაშასადამე, აუცილებლად *a*. ხოლო კელზენისეული სტილი ამგვარია: (1) ის ნორმატიული სამართალდებულებები, რომლებიც ჭეშმარიტადაა მიჩნეული ინსტიტუციონალიზებულ სამართლის მეცნიერებაში დამკვიდრებულ მეთოდთა გამოყენების შედეგად, ჭეშმარიტია (2) მათი ჭეშმარიტების შესაძლებლობა მოიცავს ნორმატიული მიწერილობის პრინციპს (ან ნორმათა მოქმედების იერარქიულ სტრუქტურას, ან სამართლის სისტემის უნიკალურობას, ან ზოგად ეფექტურობას ...) (3) მაშასადამე, ისინი მოაზრებულია.

³³ Kelsen H., Introduction to the Problems of Legal Theory, Paulson B.L. & S.L., (trans.), Oxford, 1992, 34-35.

³⁴ იხ. თევზაძე გ. (რედ.), გერმანული ნეოკანტიანელობის შემეცნების ისტორია, თბ., 1963, 65, 69, 122-123.

³⁵ Heidemann C., Hans Kelsen and the Transcendental Method, The Northern Ireland Legal Quarterly, Vol.55, №4, 2004, 361-362.

მართალია, ძირითადი ნორმა და სამართლებრივი „ჯერარსი“, როგორც უმთავრესი წინაპირობანი არ გვიხსენებია, თუმცა (2) შემადგენელი მათი „სხვა“ დასახელებებით გამოთქმაა. მაგალითად, სამართლებრივი ჯერარსის ადგილას ნორმატიული მინერილობის პრინციპი დგას, ხოლო ძირითადი ნორმა ნორმათა მოქმედებას, იერარქიულობას, სამართლის სისტემის ეფექტურობას, ავტონომიურობას მოიაზრებს. ანუ იმავე წარმატებით შეგვეძლო გვეთქვა, რომ ... მოიცავს იმ ძირითადი ნორმის მოაზრებას, რომ მოქალაქეები უნდა დაემორჩილონ ისტორიულად პირველი კონსტიტუციის მოთხოვნებს.³⁶

მაგალითად, თუ ავიღებთ წინადადებას „სამართლებრივად ქურდობა უნდა დაისაჯოს“ ან „თუ პირი იქურდებს, პატიმრობა უნდა განხორციელდეს“, და მივიღებთ მათ ჭეშმარიტ ხასითს, მაშინ მსჯელობის შემდგომი გაგრძელება უნდა იყოს იმ პირობების აღმოჩენა, რომლებიც ამ წინადადებების ობიექტურობას ადგენს. ისევე უკავშირდება ქურდობა პატიმრობას, როგორც გაცხელება – გაფართოებას? ცხადია, არა. მაშასადამე, ნორმატიული მინერილობის პრინციპია საჭირო. რატომ უნდა მივიღოთ ნორმის, რომ ქურდობა უნდა დაისაჯოს, სუბიექტური მნიშვნელობა, როგორც მისი ობიექტური მნიშვნელობა? პასუხია, რომ მას მოქმედებას უნდა ანიჭებდეს ზემდგომი ნორმა, ანუ საჭიროა ნორმათა მოქმედების იერარქიული სტრუქტურის წინაპირობად მიღება, მაშასადამე, ძირითადი ნორმის მოაზრებაც.

კვლავ დგება საკითხი იმის შესახებ, თუ რა პასუხის გაცემაა შესაძლებელი სკეპტიკოსისადმი, რომელიც უარყოფს სამართლის მეცნიერების არსებობას? ნორმის არსებობა ვერ დადასტურდება ისე, როგორც ქიმიური ნივთიერებისა, ხოლო სამართლის მეცნიერება უკვე მრავალწლოვანი ფაქტია. თუმცა, როგორც ჰეიდემანი შენიშნავს კელზენის დამონებით, ნებისმიერ საზოგადოებაში სამართალი და სამართლებრივი პროცედურები არსებული სოციალური პრაქტიკის შემადგენელია (და ეს ფაქტია). ხოლო ფაქტობრივი პროცედურები, რომლებიც შეიძლება კლასიფიცირდეს, როგორც „სამართლებრივი“, ამგვარად მხოლოდ იმ შემთხვევაში შეიძლება განისაზღვროს, თუ სამართლის მეცნიერების პერსპექტივას გაიზიარებს, ანუ მიიღებს იმ გამოთქმათა მნიშვნელობებს, რომელთა მიზანი სამართლის დადგენაა, როგორც მოქმედი ნორმებისა. თუ სკეპტიკოსი უარყოფს სამართლის ნორმათა არსებობას და მაგალითად, იმ წინადადების ჭეშმარიტება-ღირებულებით ხასიათს, რომ „სამართლებრივად ქურდობა უნდა დაისაჯოს“, მან ასევე უნდა უარყოს სამართალი, როგორც სოციალური ფაქტი, რაც საძნელო რამაა.³⁷

4. გვიანდელი კელზენი: ძირითადი ნორმა, როგორც ფიქცია

„სამართლის წმინდა თეორიის“ მეორე გამოცემის, ანუ 1960 წლის შემდგომ კელზენი ძირითად ნორმაზე, როგორც ტრანსცენდენტალურ-ლოგიკურ პირობაზე, რომლის მეშვეობითაც სამართლის მეცნიერება აღწერს სამართალს, როგორც ობიექტურად მოქმედ ნესრიგს, დამოკიდებულებას იცვლის და მას ასახელებს, როგორც ფიქციას. საინტერესოა, რას უნდა გამოეწვია ამგვარი რადიკალური ცვლილება? ხომ არ უნდა აღვიქვათ იგი, როგორც კრაზი და ხომ არ უნდა დავეთანხმოთ ჯონ ფინისს, რომელიც ამბობს, რომ კელზენმა სწორად გააცნო-

³⁶ იქვე, 368-370, 373-376. ამავე საკითხზე იხ. *Paulson S.L., The Neo-Kantian Dimension of Kelsen's Pure Theory of Law, Oxford Journal of Legal Studies, Vol.12, №3, 1992, 324-330.*

³⁷ *Heidemann C., Hans Kelsen and the Transcendental Method, The Northern Ireland Legal Quarterly, Vol.55, №4, 2004, 370-371.*

ბიერა მისი სამართლის ფილოსოფიის წარუმატებლობა, ვერ შეძლო აეხსნა ან თანმიმდევრულად მაინც აღენერა სამართლის მოქმედება, რადგან თეორიიდან გამორიცხა სამართლის მიზნობრიობა და პრაქტიკული გონივრულობის მოთხოვნები.³⁸

1964 წელს კელზენი აქვეყნებს მცირე მოცულობის სტატიას კონსტიტუციის ფუნქციის შესახებ, და მართალია, დასაწყისში იმეორებს წინა წლებში არსებულ დამოკიდებულებას ძირითადი ნორმის მიმართ, თუმცა ერთ მომენტში შენიშნავს, რომ მართებულია ნორმის, როგორც აზროვნების აქტის მნიშვნელობის უარყოფა, რამდენადაც არსებობს განუყოფელი კავშირი „ჯერარსსა“ და „ნების გამოხატვას“ შორის, ხოლო ამ უარყოფის დაძლევა მხოლოდ იმგვარადაა შესაძლებელი, თუ ძირითად ნორმასთან ერთად, რომელიც მოაზრებულია ჩვენს გონებაში, ასევე იქნება ნავარაუდები „წარმოსახვითი ხელისუფალი“, რომლის (გამოგონილი) ნების გამოხატველი აქტის მნიშვნელობაც იქნება ძირითადი ნორმა. მაშასადამე, იგი უნდა წარმოადგენდეს სრულ ფიქციას (და არა სემიფიქციას), რომელიც არა მხოლოდ სინამდვილესთან მოდის წინააღმდეგობაში, არამედ საკუთარ თავთანაც. იგი წინააღმდეგობაშია სინამდვილესთან, რამდენადაც ასეთი ნორმა, როგორც მნიშვნელობა ნამდვილი ნების გამოხატველი აქტისა, არ არსებობს და იგი წინააღმდეგობრივია საკუთარი თავისა, რამდენადაც წარმოადგენს უზენაესი მორალური თუ სამართლებრივი ხელისუფალის უფლებამოსილებას, თუმცა უნდა მომდინარეობდეს იმ ხელისუფლიდან, რომელიც მასზე მაღლა დგას, ხოლო „უზენაესზე უზენაესი“ ხელისუფალი უბრალო წარმოსახვის ნაყოფია.³⁹

როგორ შეიძლება „უმაღლესი“ „კიდევ უფრო უმაღლესისგან“ მომდინარეობდეს? და ამ „კიდევ უფრო უმაღლესისთვის“ ხომ არ იქნება საჭირო „მასზე უმაღლესის“ შემოყვანა? როგორც რობერტ ალექსი აღნიშნავს, ასეთ შემთხვევაში, „უმაღლესი ხელისუფალი“ არ წარმოადგენს „უმაღლეს ხელისუფალს“. ამდენად, საჭირო იქნება დამატებითი ძირითადი ნორმის გამოგონება, რომელიც „გამოგონილ ხელისუფალს“ მიანიჭებს უფლებამოსილებას ძირითადი ნორმის დაფუძნებისა და ასე დაუსრულებლად.⁴⁰

კელზენის „გუნების ცვალებადობა“ ჰანს ფაიჰინგერის ფიქციონალიზმით დაინტერესებას უნდა გამოენჯია, რომლის თანახმადაც, ფიქციები – ყალბი ცნებები და წარმოდგენები გამოიყენებიან ისე, თითქოს ჭეშმარიტნი იყვნენ, რისი დახმარებითაც ხდება სწორი შედეგების მიღება. ფაიჰინგერი ამბობს, რომ ის, რასაც ჩვეულებრივ სინამდვილეს უწოდებენ და თავისი მრავალფეროვნებით გარს აკრავს ადამიანს, ჩვენივე წარმოდგენათა სამყაროა. იგი ერთმანეთისაგან განასხვავებს ფიქციასა და ჰიპოთეზას⁴¹ და ამ უკანასკნელის მიზნად სინამდვილის ასახვას ასახელებს, ხოლო ფიქცია სკეპტიკურად უყურებს რა აზროვნებისაგან დამოუკიდე-

³⁸ *Finnis J., The Priority of Persons, Oxford Essays in Jurisprudence, 4th Series, Horden J. (ed.), Oxford, 2000, 6.*

³⁹ *Kelsen H., The Function of a Constitution, Stewart I., (trans.), Tur R., Twining W. (eds.), Essays on Kelsen, Oxford, 1986, 116-117.*

⁴⁰ *Alexy R., The Argument from Injustice: A Reply to Legal Positivism, Paulson B.L. & S.L. (trans.), Oxford, 2002, 111.*

⁴¹ კელზენი წიგნში „ნორმათა ზოგადი თეორია“, რომელიც დაუმთავრებელი სახით გამოიცა ავტორის გარდაცვალების შემდგომ, აღნიშნავს, რომ ძირითადი ნორმა წარმოადგენს არა ჰიპოთეზას, არამედ ფიქციას. იხ. *Kelsen H., General Theory of Norms, Hartney M. (trans.), Oxford, 1991, 256.* 1933 წელს კელზენი ახსენებს მახის აზროვნების ეკონომიის პრინციპსა და ფაიჰინგერის ფიქციონალიზმს, თუმცა მათ უარყოფს და კოენის ჰიპოთეზის მეთოდზე აკეთებს აქცენტს. იხ. *Kelsen H., The Pure Theory of Law. "Labandism" and Neo-Kantianism. A Letter to Renato Traves., Paulson S.L., Litschewski B. (trans.), Paulson S.L., Litschewski B. (eds.), Normativity and Norms. Critical Perspectives on Kelsenian Themes, Oxford, 1998, 173.*

ბელი სინამდვილისა და მისი კანონების აღმოჩენას, გამოსადეგი ხერხების გამოგონებას ისახავს მიზნად. ფიქცია წინასწარ ვიცით, რომ არა მხოლოდ არ არსებობს, არამედ ისიც, რომ მისი ლოგიკური მოაზრება წინააღმდეგობრივია. მაგ, დაშვება ატომისა ან უსასრულო მცირესი. მეტყველება ამას გამოხატავს სიტყვით „თითქოს“ (*Als ob*). შესაბამისად, იმ დაშვების საფუძველი, რომელზეც წინასწარ ვიცით, რომ ლოგიკის საწინააღმდეგოა, მხოლოდ მისი მიზანშეწონილობა, ანუ ის პრაქტიკული შედეგია, რომლის მიღებასაც იგი უზრუნველყოფს. ფიქციას აზროვნება მხოლოდ იმიტომ იყენებს, რომ იგი მას გარემოში გარკვევას უადვილებს. მაგალითად, რომაელებმა შეიმუშავეს იურიდიული ფიქციები და სიტყვა ფიქცია (*fictio*) პირველად სწორედ მათთან გვხვდება.⁴² ფიქციის გამოყენების მეთოდი კი ამგვარია: როდესაც აზროვნება ცდილობს სინამდვილე შეიმეცნოს, ეს ნიშნავს, რომ სუბიექტს არ აკმაყოფილებს მოცემული ვითარება და მისი გარდაქმნა სურს, თუმცა მოცემული სინამდვილე შეცვლის ტენდენციას არ ამჟღავნებს. ამიტომ, აზროვნება მიმართავს რა სხვა გზას, შეგნებულად უშვებს ისეთ რამეს, რომლის სინამდვილეში არსებობაც შეუძლებელია და ამის საშუალებით დისონანსი შემოაქვს (რადგან ტრადიციული ლოგიკური ფორმები მიმართებებს მხოლოდ უცვლელობაში იძლევიან), ანუ აზროვნებას ეძლევა წინააღმდეგობრივი სინამდვილე, რომელიც უნდა დაძლიოს.⁴³

ფიქცია ოთხ ძირითად ნიშანს აყალიბებს, რომელიცაა სინამდვილისგან გადახრა, კვლევის შედეგში ფიქციის მოხსნა, ფიქციურობის გაცნობიერება და მიზანშეწონილობა, თუმცა ფაიჰინგერის თქმით, იურიდიული ფიქციებისათვის, რადგან ისინი ადამიანის მიერ შექმნილი კონსტრუქციებია და არ აღწერენ ბუნებრივ მოვლენებსა თუ კანონებს, კვლევის შედეგში ფიქციის გაუქმების, „გასწორების“ კრიტერიუმი არასაჭიროა, რასაც კელზენი სამართლის მეცნიერებასთან მიმართებით არ ეთანხმება.⁴⁴

სამეცნიერო ლიტერატურაში ხშირად გამოთქმული ის კრიტიკული მოსაზრება, რომ ძირითადი ნორმა, როგორც ფიქცია გამოუსადეგარია, რადგან ლეგიტიმაციის დაუსრულებელ ჯაჭვს მოიაზრებს, არ უნდა იქნეს გაზიარებული იმ მარტივი მიზეზის გამო, რომ სწორედ ამ ლოგიკური წინააღმდეგობის დაშვება, რაც ამგვარადაა გააზრებული, ანიჭებს მას ფიქციურ ხასიათს. იგი წინასწარ შეცნობილი შინაგანი წინააღმდეგობაა და არა სამართლებრივ სინამ-

⁴² იურიდიულ ფიქციებზე საუბრისას კელზენი აკრიტიკებს ფაიჰინგერს და აღნიშნავს, რომ მის მიერ მოყვანილი მაგალითების უმრავლესობა მცდარია. სამი შესაძლო – საკანონმდებლო, სამოსამართლო და სამეცნიერო საქმიანობიდან, მხოლოდ ამ უკანასკნელს, სამართლის მეცნიერებას შეუძლია ფიქციის წარმოება. საკანონმდებლო აქტი ვერ მოვა წინააღმდეგობაში სინამდვილესთან; ნორმის დადგენა წების გამომხატველი აქტის შედეგია და არა აზროვნების პროცესი, რომელსაც შემეცნება აქვს მიზნად. ხოლო სამართლის შეფარდება, როდესაც კანონის არარსებობის შემთხვევაში ხდება დაშვება, „თითქოს“ არსებობდეს რაიმე მომწესრიგებელი კანონი, ნაკლებობს სარგებლიანობის მახასიათებელს, რამდენადაც არ ხდება მისვლა სწორ დასკვნამდე („სისწორე“ ნიშნავს ლეგალურობას და არა გამოყენებადობას). სამართლის მეცნიერებაში არსებული ფიქციის მაგალითს წარმოადგენს ცნება სამართლის სუბიექტისა ან იურიდიული პირისა, რომლებიც სამართლის თეორიის მიერ ნორმათა კომპლექსურობის მიმართ მიყენებული ხერხია პერსონიფიკაციისა ან გასაგნობიერებისა, რაც ამარტივებს ნორმათა გაგებას. იხ. *Kelsen H., On the Theory of Juridic Fictions. With Special Consideration of Vaihinger's Philosophy of the As-If, Kletzer C. (trans.), Del Mar M., Twining W. (eds.), Legal Fictions in Theory and Practice, Switzerland, 2015, 3-22.* ასევე იხ. *Vaihinger H., The Philosophy of "As if", 2nd ed., Ogden C.K. (trans.), London, 1935, 33-35.*

⁴³ იხ. *Vaihinger H., The Philosophy of "As if", 2nd ed., Ogden C.K. (trans.), London, 1935, 85-100.* ასევე იხ. *თევზაძე გ. (რედ.), გერმანული ნეოკანტიანელობის შემეცნების ისტორია, თბ., 1963, 287-310.*

⁴⁴ *Kelsen H., On the Theory of Juridic Fictions. With Special Consideration of Vaihinger's Philosophy of the As-If, Kletzer C. (trans.), Del Mar M., Twining W. (eds.), Legal Fictions in Theory and Practice, Switzerland, 2015, 6.* იხ. ციტირება: *Vaihinger H., Die Philosophie des Als-ob. 2nd ed. Berlin: Reuther & reichard, 197.*

დვილესთან შესაბამისი „სწორი“ კონსტრუქცია, რომელიც ლეგიტიმაციის საფეხურებრიობას კონსტიტუციის დონეზე ასრულებს.

კელზენის აზრით, სინამდვილის შეკვეცა არ უნდა მოხდეს მხოლოდ „ბუნებითი თუ ემპირიული“ სინამდვილის სახით და მასში ასევე უნდა მოიაზრებოდეს, ზოგადად, შემეცნების ობიექტი, რაც სამართლის მეცნიერებასთან მიმართებით, რადგან მისი შემეცნების ობიექტი სამართალია, სამართლებრივ სინამდვილეს ნიშნავს. შესაბამისად, სინამდვილისგან გადახრა ნიშნავს სამართლებრივი სინამდვილისგან გადახრას, ანუ წინააღმდეგობას სამართლებრივ წესრიგთან: „იურიდილი ფიქცია შეიძლება შეიცავდეს მხოლოდ ფიქციურ სამართლებრივ და არა ფიქციურ ფაქტობრივ მტკიცებას.“⁴⁵

ფაიზინგერი ერთმანეთისაგან განასხვავებს თეორიულ და პრაქტიკულ ღირებულებას და მხოლოდ აზრის პრაქტიკული გამოყენების შესაძლებლობას აღიარებს. კელზენი, რადგან ფიქციად განიხილავს მხოლოდ სამართლის მეცნიერების ფიქციებს, სარგებლიანობად უნდა განიხილავდეს სწორედ სამართლის მეცნიერებისთვის ამგვარი შედეგის მომტან, თეორიისთვის და არა პრაქტიკისთვის „პრაქტიკული ღირებულების“ მქონე, ანუ სამართლის ნორმატიულობისა და მოქმედების „ამხსნელ“ საშუალებად. თუ მისი მიზანი სამართლის პრაქტიკის „ახსნა“ იქნებოდა (ანუ ხედვა სამართლის სოციოლოგიის თვალსაზრისიდან), მაშინ ლეგიტიმურია ჰარტის შენიშვნა ძირითად ნორმასთან მიმართებით, რომ თუ კონსტიტუცია მიუთითებს სამართლის წყაროებზე, რომლებიც „ცოცხალი სინამდვილის“ ნაწილია იმ გაგებით, რომ სასამართლოები და სახელმწიფო ოფიციალური ორგანოები მასზე დაყრდნობით ახდენენ სამართლის „ამოცნობას“, მაშინ კონსტიტუცია აღიარებულია და ნამდვილად არსებობს, შესაბამისად, დამატებითი ნორმის (ძირითადი ნორმის) მოაზრება არასაჭირო რედუქციკაციაა.⁴⁶

ისმის შეკითხვა, ძირითადი ნორმა, როგორც ფიქცია, უფრო მეტად თეორიული სარგებლიანობის მხრივ ხომ არ არის გამოყენებული კელზენის მიერ, ვიდრე პრაქტიკული? სამართლის მეცნიერება ხომ სამართალს აღწერს, რომლის მოქმედებაც უნდა აიხსნას, თუმცა კითხვა, თუ რატომ არის ესა თუ ის ნორმა მოქმედი, პირველ რიგში, უნდა მოიაზრებდეს ხედვას სამართალმცოდნის „პრაქტიკული“ პერსპექტივიდან, რომელიც, ძირითად ნორმაზე, როგორც ფიქციურ ნევრზე ყურადღებას ნამდვილად არ გაამახვილებს.

5. დასკვნა

ტრანსცენდენტალურ-ლოგიკური პირობა თუ ფიქცია? პრინციპში, ძირითადი ნორმის შინაარსი ორივე შემთხვევაში იგივეა, რომ მოქალაქეები უნდა მოიქცნენ ისე, როგორც ისტორიულად პირველი კონსტიტუცია განსაზღვრავს. მართალია, ძირითადი ნორმა ორივეგან ეპისტემოლოგიური საშუალებაა სამართლის მეცნიერების მიერ მისი ობიექტის შესამეცნებლად, თუმცა თუ პირველი ჭეშმარიტ პირობას ნიშნავს ჭეშმარიტი შედეგის მისაღებად, მეორე ყალბი პირობაა, რომელსაც პრაქტიკულ შედეგამდე მივყავართ.

სამართლის მეცნიერების „წმინდა მეცნიერებად“ წარმოდგენა თავისთავად იწვევს არსისა და ფერარსის ჰიუმისეული რადიკალური გამიჯვნისა თუ ნორმატიული სინამდვილის საკუთარ თავში ჩაკეცვის საჭიროებას. ამიტომ, კელზენის კრიტიკა, პირველ რიგში, უნდა ამოდიოდეს თავად სამართლიდან, ანუ უნდა დადგინდეს არა იმ ფილოსოფიური თეორიების ნაკ-

⁴⁵ იქვე, 13.

⁴⁶ Hart H.L.A., *The Concept of Law*, 2nd ed., Oxford, 1994, 293.

ლოვანებები, რომლებსაც იგი სამართლის მოქმედების ასახსნელად იყენებს, არამედ მათი შეუსაბამობა იმ იძულებით წესრიგთან, რასაც სამართალი ეწოდება.

თუ კოენტან მეცნიერული ფაქტი მათემატიკური ბუნებისმეცნიერებაა, კელზენტან ეს სამართლის მეცნიერებაა და მათ შორის დიდი განსხვავებაა. მაგალითად, სამკუთხედში ნებისმიერი ორი გვერდის სიგრძეთა ჯამი მესამე გვერდის სიგრძეზე მეტია ან თუ ერთი სხეული გარკვეული ძალით მოქმედებს მეორეზე, მაშინ მეორე სხეული საპირისპირო მიმართულების იგივე ძალით იმოქმედებს პირველზე და ეს ყოველთვის ასეა, სხვა რამის „დანახვა“ შეუძლებელია, ხოლო სამართლის მეცნიერება, რომელიც ამბობს, რომ „ქურდობა სამართლებრივად დასჯადია“ სამართლის ნორმას აღწერს, რომლის შეფასებაც სხვადასხვა წარმოდგენებიდანაა შესაძლებელი, როგორც სამართლებრივი თვალსაწიერიდან, ისე ანარქისტის პერსპექტივიდან, რომელიც სამართალში მხოლოდ ძალაუფლებრივ ურთიერთობებს დაინახავს. იძულებითი წესრიგის შეფასება, როგორც სამართლისა, ერთ-ერთი, კერძოდ ნორმატიული ინტერპრეტაციის შედეგია, რომელიც შესაძლო ინტერპრეტაციათაგან ერთ-ერთს (და არა ერთადერთს) წარმოადგენს.

რაც შეეხება ფაიჰინგერს, მან საბოლოოდ მთელი აზროვნების ფიქციურობის დებულება ჩამოაყალიბა და რეალური სამყაროს შეუმეცნებადობაზე გაჩერდა. კელზენტან პრობლემურია სამართლებრივი სინამდვილის განსაზღვრა, რადგანაც იგი ამაღ მხოლოდ ძირითადი ნორმის წინაპირობით იქცევა, შესაბამისად, ის, რაც ამ სინამდვილეს აყალიბებს, როგორ შეიძლება მასთან წინააღმდეგობაში იყოს? სამართლებრივი სინამდვილე ხომ არა შეგრძნებებით აგებული, არამედ ადამიანის მიერ კონსტრუირებული სინამდვილეა, ხოლო ძირითადი ნორმის წარმოდგენამდე ჩვენ მხოლოდ სუბიექტური მნიშვნელობები გვაქვს.

ბიბლიოგრაფია:

1. *თევზაძე გ. (რედ.)*, გერმანული ნეოკანტიანელობის შემეცნების ისტორია, თბ., 1963, 65, 69, 122-123, 287-310.
2. *კანტი ი.*, წმინდა გონების კრიტიკა, *პაპუაშვილი შ., (მთარგ.)*, *თევზაძე გ., (რედ.)*, თბ., 1979, §13-27, A426-438/B454-466, A462-567/B490-595.
3. *Alexy R.*, The Argument from Injustice: A Reply to Legal Positivism, *Paulson B.L. & S.L. (trans.)*, Oxford, 2002, 111.
4. *Buckland W.W.*, Some Reflections on Jurisprudence, Cambridge, 1945, 21.
5. *Duxbury N.*, Kelsen's Endgame, *The Cambridge Law Journal*, Vol.67, №1, 2008, 51-61.
6. *Finnis J.*, The Priority of Persons, *Oxford Essays in Jurisprudence*, 4th Series, *Horden J., (ed.)*, Oxford, 2000, 6.
7. *Green M.S.*, Hans Kelsen and the Logic of Legal Systems, *Alabama Law Review*, Vol.54, №2, 2003, 365.
8. *Hart H.L.A.*, Kelsen Visited, in: *Essays in Jurisprudence and Philosophy*, Oxford, 1983, 308.
9. *Hart H.L.A.*, *The Concept of Law*, 2nd ed., Oxford, 1994, 293.
10. *Heidemann C.*, Hans Kelsen and the Transcendental Method, *The Northern Ireland Legal Quarterly*, Vol.55, №4, 2004, 358, 361, 368-371, 373-376.
11. *Kant I.*, *Prolegomena to any Future Metaphysics with Selections from the Critique of Pure Reason*, *Hatfield G., (trans.)*, Cambridge, 2004, 4:275.
12. *Kelsen H.*, *General Theory of Norms*, *Hartney M. (trans.)*, Oxford, 1991, 213-214, 256.
13. *Kelsen H.*, Introduction to the Problems of Legal Theory, *Paulson B.L. & S.L. (trans.)*, Oxford, 1992, 16-17, 34-35, 58.

14. *Kelsen H.*, On the Theory of Juridic Fictions, With Special Consideration of Vaihinger's Philosophy of the As-if, *Kletzer C. (trans.), Del Mar M., Twining W. (eds.)*, Legal Fictions in Theory and Practice, Switzerland, 2015, 3-22.
15. *Kelsen H.*, Platonic Justice, *International Journal of Ethics*, Vol.48, №3, 1938, 396-400.
16. *Kelsen H.*, Pure Theory of Law, *Knight M. (trans.)*, Berkley and Los Angeles, 1967, 3-4, 5, 71-72, 75-81, 196-197, 202, 204.
17. *Kelsen H.*, Pure Theory of Law. "Labandism" and Neo-Kantianism. A Letter to Renato Traves., *Paulson S.L., Litschewski B. (trans.), Paulson S.L., Litschewski B. (eds.)*, Normativity and Norms. Critical Perspectives on Kelsenian Themes, Oxford, 1998, 173.
18. *Kelsen H.*, The Function of a Constitution, *Stewart I., (trans.), Tur R., Twining W. (eds.)*, Essays on Kelsen, Oxford, 1986, 116-117.
19. *Paulson S.L.*, The Neo-Kantian Dimension of Kelsen's Pure Theory of Law, *Oxford Journal of Legal Studies*, Vol.12, №3, 1992, 312, 313-314, 318-319, 324-330.
20. *Pound R.*, Law and the Science of Law in Recent Theories, *The Yale Law Journal*, Vol.43, №4, 1934, 532.
21. *Vaihinger H.*, The Philosophy of "As if", 2nd ed., *Ogden C.K., (trans.)*, London, 1935, 33-35, 85-100.